

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίκαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφέσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ραιτέρω συμπεράσματα. Θα ήταν χρήσιμο ένα τελικό κεφάλαιο εν είδει συνθέσεως των επιμέρους πορισμάτων –κάτι που εν μέρει γίνεται στην αγγλική περίληψη–, αλλά και χαρτογράφησης των θεμάτων που μπορούν ή πρέπει να απασχολήσουν στο μέλλον τη σχετική έρευνα στον ελλαδικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση, το βιβλίο καθιστά πρόδηλη την ανάγκη συστηματικής αναδιοργάνωσης των σπουδών πολέμου στην ελληνόφωνη ιστοριογραφία.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Α. ΔΟΝΟΣ

Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι., Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ.

Οικογένεια και σεξουαλικότητα επιγράφεται το βιβλίο της Άννας Ματθαίου. Δύο πραγματικότητες διακριτές στη ζωή του ανθρώπου. Στον τίτλο του βιβλίου παρατίθενται παρατακτικά. Και πράγματι στις μαρτυρίες είναι στενά συνδεδεμένες. Μοιάζουν σαν δύο σκέλη του ίδιου σώματος. Η οικογένεια εμφανής, προβεβλημένη, αγία και καθγιασμένη, πυλώνας της κοινωνικής ζωής. Η σεξουαλικότητα αφανής, κρυφή, μυστηριακή, απαγορευμένη· προφανώς πανταχού παρούσα αλλά απύσχα στις πηγές, ανιχνεύεται κυρίως μέσω του στιγματισμού της και του ονειδισμού, οτιδήποτε θεωρείτο απόκλιση από την «κανονικότητα». Η οικογένεια άρρητα προϋποθέτει τη σεξουαλικότητα και η τελευταία όμως υπάρχει μόνο μέσα από την υπηρετήση της πρώτης.

Η Άννα Ματθαίου στην περιεκτική εισαγωγή της επιχειρεί μια συνοπτική αναδρομή στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία για την ευρεία θεματική που πραγματεύεται. Η βιβλιογραφία αυτή, όπως και στη δική της έρευνα, αρδεύεται από πολλές πηγές: κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, κοινωνική και ιστορική ανθρωπολογία, λαογραφία και εθνογραφία, ιστορική δημογραφία, ιστορία της ιατρικής, ιστορία του βιβλίου. Τα τρία μέρη στα οποία αρθρώνεται το βιβλίο, και τα εντός αυτών κεφάλαια, που το καθένα έχει τη δική του ξεχωριστή υπόσταση, νομίζω τα ενώνει ένα κοινό νήμα: η προσέγγιση του ιστορικού διατηρεί ανοικτούς διαύλους επικοινωνίας με τη λαογραφία και την ανθρωπολογία. Η ώσμωση αυτή δεν αφορά μόνο τη γνώση και την τροφοδότηση από τη σχετική βιβλιογραφία. Αφορά και τον τρόπο που επιλέγει η συγγραφέας να εμπλουτίσει με τεκμήρια τον προβληματισμό της. Το ευρύ χρονικό διάστημα από τον 17ο έως τον όψιμο 19ο αιώνα αντιμετωπίζεται έτσι σχεδόν αδιαβάθμητα, καθώς τα φαινόμενα που μελετά, ανήκουν στις μακρές διάρκειες· δεν υπόκεινται στις επιμέρους περιοδολογήσεις της ιστορικής αφήγησης των γεγονότων. Το ίδιο και ο αστικός και ο αγροτικός κόσμος· εδώ οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις είναι αγνές, γιατί αγνό είναι ενδεχομένως και το διαφορετικό ίχνος των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στα θέματα αυτά. Η χρήση ιστορικών πηγών της εποχής αναμειγνύεται με την αξιοποίηση λογοτεχνικών κειμένων, τα οποία όμως λειτουργούν ως μαρτυρίες που συντελούν στην καλύτερη κατανόηση νοοτροπιών και συμπεριφορών.

Ο λόγος, λοιπόν, στις ποικίλες εκφάνσεις του, είναι η δεξαμενή άντλησης ιδεών

και τεκμηρίωσης της Ά. Ματθαίου· ο ιστοριογραφικός λόγος, ο θρησκευτικός λόγος, ο αφηγηματικός λόγος, ο ιατρικός λόγος και το λαογραφικό υλικό –που και πάλι όμως μέσω της προφορικής αφήγησης και της κειμενικής αποτύπωσής της καταλήγει σε λόγο· με έναν περιορισμό που θέτει η ίδια η συγγραφέας στο υλικό της, της εκφοράς του στην ελληνική γλώσσα από χριστιανικούς πληθυσμούς. Όψεις της οικογένειας και της σεξουαλικότητας ανιχνεύονται σε χρονολογημένες με σαφήνεια πηγές –μαρτυρίες, απομνημονεύματα, κανονιστικά κείμενα, δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, βιβλία–, αλλά και σε πηγές που δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια –τραγούδια, μύθοι, παραδόσεις, γνωμικά– που αποκαλύπτουν μέσω της χρήσης και της διάδοσης τη διάρκεια, την έκταση και την αντοχή των φαινομένων.

Με αφορμή κάποια τεκμήρια θα ήθελα να θίξω ορισμένα θέματα. Τα συζητά εμπειριστατωμένα η Ά. Ματθαίου στη μελέτη της προσφέροντάς μας νέα ερεθίσματα για σκέψη. Καταρχάς οι κανόνες και οι απαγορεύσεις. Το *Πηδάλιο*, το *Εξομολογητάριο*, ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ιωάννης Πρίγκος, ο Νεκτάριος Τέρπος, ο Ηλίας Μηνιάτης και άλλοι και άλλοι... υφαίνουν με τα κείμενά τους ένα πυκνό πλέγμα κανόνων. Διαμορφώνουν μια σθεναρή καθοδήγηση για το τι πρέπει να κάνει κανείς· κυρίως όμως τι απαγορεύεται να κάνει. Ένα κανονιστικό πλαίσιο ζωής που μοιάζει ασφυκτικό. Τι δηλώνει όμως η συνεχής επανάληψη των απαγορεύσεων; Την αυστηρή επιβολή, τη σιδηρά επιτήρηση και συνεπώς τήρηση; Ή αντίθετα την αδυναμία επιβολής, που εξαναγκάζει σε καταφυγή στην επανάληψη;

Ένα γλαφυρό παράδειγμα. Το 1694 ο Βιτόριος Μπονβικάριος Σύρου διαμηνύει στους κατοίκους του νησιού ότι γίνονται «πολλές αταξίες, απρέπιες και κρίματα» καθημερινά στο νησί. Ρίχνει την ευθύνη στους γονείς, διότι αφήνουν τις θυγατέρες τους να «αμουριζολογούνται [να ερωτοτροπούν] και να νεκατόνουνται με τα παλικάρια, να κάθονται όλη τη νύκτα ντάμα και να πηγαίνουνι εδώ και εκεί». Καταλήγει προειδοποιώντας τους γονείς ότι τους θεωρεί υπεύθυνους εξίσου με τα παιδιά τους και ότι, εάν εξακολουθήσει αυτή η κατάσταση, θα «βάλει παιδεία» και στους δύο.¹

Τι άραγε σημαίνει η παρέμβαση αυτή του εκπροσώπου της Καθολικής Εκκλησίας στην Σύρο; Ότι η Εκκλησία ελέγχει την ερωτική ζωή και την καθημερινότητα των κατοίκων ή ότι αποτυγχάνει να επιβάλλει το κανονιστικό της πρότυπο στο ποίμνιό της; Νομίζω το δεύτερο. Με μία ακόμη παρατήρηση: πώς υλοποιείται η απειλή του καθολικού ιερέα ότι θα «παιδέψει» όσους γονείς δεν συμμορφωθούν στις επιταγές του; Το οπλοστάσιο της Εκκλησίας –Ορθόδοξης και Καθολικής–, που πρωταγωνιστεί στην πρόταξη κανονιστικών προτύπων, είναι βαρύ αλλά περιορισμένο. Αφορά τη διαχείριση του μεταφυσικού φόβου του θανάτου –θεμελιώδες βέβαια ζήτημα για τον πιστό– αλλά και την προσωρινή ή οριστική αποβολή από το ποίμνιο, που ισοδυναμούσε και με εκδίωξη από την κοινότητα. Τα επιτίμια, οι νηστείες, οι υποχρεωτικές αποχές από τον εκκλησιασμό και τη μετάληψη για κάποιο διάστημα ή το έσχατο όπλο, ο αφορισμός, λειτουργούσαν τρομοκρατικά και σωφρονιστικά, αλλά εκεί εξαντλείτο και το ποινολόγιο της Εκκλησίας. Χρηματικά πρόστιμα για τα θέματα αυτά δεν εντοπίζονται συχνά στις

1. Αγαμέμων Τσελίκας, «Κέντρο Ιστορικών Μελετών Σύρου», *Αιγαίοπελαγίτικα Θέματα*, τχ. 6 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1987), σ. 31.

πηγές. Θανατική ποινή ήταν δυνατόν να επιβληθεί μόνο από τους Οθωμανούς. Φυλάκιση δεν υφίστατο πρακτικά. Η εξορία φαίνεται ότι επιβαλλόταν από την κοινότητα ως ποινή για παραπτώματα που αφορούσαν τα «χρηστά ήθη», ουσιαστικά όμως προϋπέθετε τη συναίνεση των Οθωμανών. Γενικά, άλλωστε, οι ποι- νές του είδους αυτού ανήκαν στη φαρέτρα της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή στην κοινότητα, και κατά κύριο λόγο σε ανώτερο επίπεδο, στην οθωμανική διοίκηση.

Όταν όμως η κοινότητα της Μυκόνου, το 1770, αποφασίζει να εξορίσει μία γυναίκα, τη Λίψα, γιατί βάζει φιτιλιές στα ανδρόγυνα, ή μερικά χρόνια αργότερα, το 1806, όταν υποχρεώνει σε εξορία μία άλλη, τη Γαλαζιανή, γιατί η συμπεριφορά της σκανδαλίζει τα ήθη της τοπικής κοινωνίας, λειτουργεί με παραδοσιακούς ή νεωτερικούς όρους; Είναι δηλαδή οι κοινοτικοί άρχοντες οι εκπρόσωποι της παραδοσιακής κοινωνίας, που θέλουν να επιβάλλουν ένα εκκλησιαστικής και χριστιανικής επίτευσης κανονιστικό πλαίσιο, ή οι εκπρόσωποι ενός μορφώματος με οιοιδήποτε νεωτερικά χαρακτηριστικά, που ρυθμίζει την καλή λειτουργία των πραγμάτων ή φροντίζει για την ευταξία στον χώρο αρμοδιότητάς του;

Η γνώμη μου είναι ότι η διατύπωση «μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας», που χρησιμοποιεί η Α. Ματθαίου στον υπότιτλο του βιβλίου της, πετυχαίνει να εκφράσει με διαύγεια μια θολή κατάσταση. Ο χρόνος μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, το μεσοδιάστημα συνύπαρξης διαρκεί πολύ· ενδεχομένως δεν τελειώνει ποτέ. Η ίδια όμως μείξη απαντά, νομίζω, και στους πληροφορητές. Για παράδειγμα, στο βιβλίο που συζητάμε, αποδελτιώνονται πολλά αποσπάσματα από το έργο του Αργύρη Φιλιππίδη «Βιβλίον Ηθικόν καλούμενον» (σ. 150 κ.εξ.), ένα συντηρητικό, κανονιστικό κείμενο. Ο ίδιος συγγραφέας όμως έχει γράψει και τη «Γεωγραφία Μερική», μια γλαφυρή γεωγραφική περιγραφή της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας, με καταφανή επιρροή από το έργο του αδελφού του Δανιήλ Φιλιππίδη, συν-συγγραφέα από κοινού με τον Γρηγόριο Κωνσταντά της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ενός βασικού βιβλίου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο διδασκτισμός και ο συντηρητισμός του «Βιβλίου Ηθικού» συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο με τη διάθεση ανανέωσης και νεωτερισμού της «Γεωγραφίας Μερικής», σε δύο κείμενα που παρέμειναν ανέκδοτα επί δύο σχεδόν αιώνες. Ή ακόμη σε έναν άλλο χώρο, εκείνον της λογοτεχνίας: τα κείμενα του Αλ. Παπαδιαμάντη ή του Γ. Βιζυηνού, για παράδειγμα, αποσπάσματα από τα οποία ενσωματώνει ωραία η συγγραφέας στην τεκμηρίωσή της (σ. 76-79, 84-86), απομνημειώνουν το παραδοσιακό ή το σχολιάζουν;

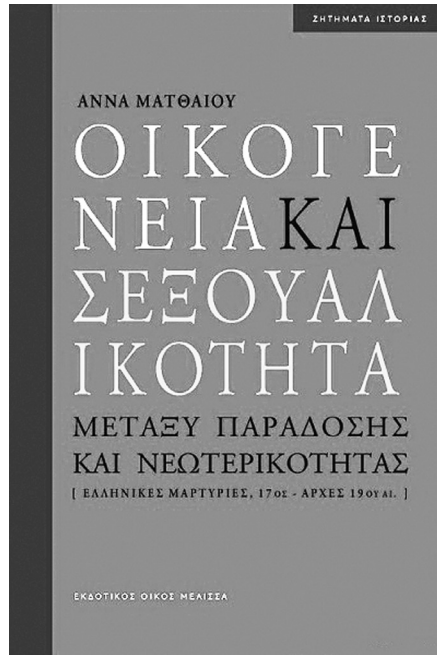
Ανάλογα θέματα, νομίζω, ανακύπτουν, αν αναζητήσει κανείς την οπτική εκείνων που έρχονται απέξω, όπως των περιηγητών που εκδίδουν κατόπιν τις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις. Στη μελέτη της Α. Ματθαίου αναδεικνύεται μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση. Η περιγραφή μιας γέννας από τον γάλλο ευγενή και φυσιοδίφη Sonnini de Mononcourt που περιηγήθηκε στο Αιγαίο το 1777-1779 (σ. 112 κ.εξ.). Ο Sonnini παρακινημένος από το πάθος αναζήτησης της κλασικής αρχαιότητας φθάνει στα νησιά και προσπαθεί να εντοπίσει ομοιότητες των σύγχρονων με τους αρχαίους Έλληνες. Η διάθεσή του είναι ευνοϊκή: του αρέσει το τοπίο, βρίσκει γοητευτικό το παρουσιαστικό των κατοίκων, θέλγεται από την ομορφιά των γυναικών, ενώ είναι ενθουσιασμένος και περήφανος από τη μοναδική, όπως πιστεύει, ευκαιρία που του δίνεται να παρακολουθήσει από κοντά μια γέννα. Εδώ

όμως τα αισθηματά του είναι αντιφατικά. Ο γάλλος αρχαιολάτρης δεν μπορεί να μην παρατηρήσει ότι τον τόπο που θαυμάζει, μαστίζουν προλήψεις και δεισιδαιμονίες, από τις οποίες η δική του πατρίδα έχει απαλλαχθεί. Ο γάλλος φυσιοδίφης δεν μπορεί να δεχθεί χωρίς κριτική πρακτικές των ντόπιων για τα νεογνά, όπως το φάσκιωμα ή τα μέτρα για την προστασία από το κακό μάτι, καθώς έρχονται σε σύγκρουση με την επιστημονική του γνώση.

Η προσωπική μαρτυρία είναι πλούσια πηγή για την οικογένεια. Ταυτόχρονα όμως είναι σφραγισμένη από τις προτεραιότητες του αφηγητή. Η συγγραφέας επισημαίνει την αφήγηση του Μακρυγιάννη για τη γέννησή του. Λιτός και στιβαρός ο λόγος του. Στο απομνημόνευμά του θίγεται το θέμα σε δύο σημεία (σ. 125-126). Το βασικό περιεχόμενο ίδιο και στις δύο αφηγηματικές

παραλλαγές: ο Μακρυγιάννης γεννήθηκε στο χωράφι. Η μητέρα του είχε πάει να μαζέψει καλαμπόκια ή ξύλα, γέννησε μόνη της, τύλιξε το μωρό σε καλαμποκόφυλλα ή χόρτα και μαζί με το υπόλοιπο φορτίο της μονάχη το μετέφερε στο χωριό, στο σπίτι της. Οι πραγματολογικές αποκλίσεις (ξύλα στη μία αφήγηση – χόρτα στην άλλη), ασήμαντες στην ουσία, έχουν μια σημασία για την ανίχνευση της ακρίβειας των λεγομένων· ιδιαίτερα όταν η γέννηση σε ακραίες συνθήκες στο ύπαιθρο από εγχύους μόνες, χωρίς άλλη συνδρομή, αποδεικνύεται επαναλαμβανόμενο μοτίβο για τις γεννήσεις («ηρώων»), ιδιαίτερα των ανθρώπων των όπλων. «Εγεννήθηκα εις ένα βουνό εις ένα δένδρο αποκάτω», αφηγείται ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης για τον εαυτό του· η καλόγρια μάνα του Καραϊσκάκη τον γέννησε μονάχη σε μια σπηλιά, υποστηρίζει ο Περραιβός στο δικό του απομνημόνευμα.² Το θαυμαστό και αξιομνημόνευτο από την ώρα της γέννησης, η πάλη με τα στοιχεία της φύσης, η βρεφική επιβίωση σε ακραίες συνθήκες, η υπερνίκηση θανάσιμων κινδύνων εγγράφεται στο συνεχές των κατορθωμάτων των πολεμιστών/ηρώων· είναι μια σταθερά (ας θυμηθούμε τον Ηρακλή βρέφος να πνίγει δυο φίδια).

Ο μετέπειτα, άλλωστε, βίος του αφηγητή μπορεί να μην κατασκευάζει εκ του μηδενός, καθορίζει πάντως την επιλογή των στοιχείων που θα φωτιστούν. Ένα

2. Βλ. Νίκος Θεοδοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη. Απομνημόνευμα και ιστορία*, Αθήνα 2013, σ. 19-23. Του ίδιου, *Μακρυγιάννης*, Αθήνα 2010, σ. 11-13. Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 2009, σ. 8-10. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2009, σ. 11-16.

παράδειγμα: ο Αλέξιος Κουτσαλέζης, πρόσφυγας από τα Γιάννενα στην απελευθερωμένη Ελλάδα, στέλεχος του Υπουργείου Οικονομικών, γέρος πλέον στα 1882, γράφει για τη γέννησή του: «Ενθυμούμαι την μητρικήν οικίαν, όπου εγεννήθην, κειμένην εις την λεωφόρον την άγουσαν εις την αγοράν (Σαράι Μαχαλά), της οποίας το οικόπεδον μετέβη εις άλλας χείρας πωληθέν υπό ημών. Η έκτασις της οικίας αύτης, τα βαθύτατα υπόγειά της, τα εν αυτοίς βαγένια, εδείκνυον το ευ έχειν της οικογενείας· αλλά κατά την εποχήν της εις τον κόσμον εξόδου μου, τίποτε δεν υπήρχε εκ των κτημάτων, εκτός των πεπαλαιωμένων οικοδομών, ας δεν εδύνατό τις να επισκευάση χωρίς να προσφέρη αδρά δώρα εις τον Αλή πασάν και τα δώρα έπρεπε να είναι ισοβαρή με τα απαιτούμενα έξοδα».³ Ο οικογενειακός πλούτος, η πολυτελής, μεγαλοπρεπής οικία, σύμβολο κοινωνικού κύρους στην κεντρική οδό της πόλης, η οφειλόμενη σε εξωοικονομικούς καταναγκασμούς οικονομική καταστροφή, η ανάκαμψη ως αποτέλεσμα προσωπικής προσπάθειας και ικανότητας υφαίνουσαν εδώ το οικογενειακό νήμα. Το οικογενειακό ίχνος στην περίπτωση αυτή όμως είναι διαφορετικό από τους αυτοδημιούργητους –σχεδόν αυτοφυείς θά 'λεγε κανείς– ανθρώπους των όπλων. Είναι προσαρμοσμένο στις προτεραιότητες ενός γόνου εύπορης οικογένειας που μετακινήθηκε από το στάδιο του εμπορίου σε εκείνο της διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών.

Προφανώς οι παρατηρήσεις αυτές δεν υπονομεύουν την αξία των προσωπικών μαρτυριών ως ιστορικής πηγής, αλλά επισημαίνουν κάτι ίσως προφανές, ότι η πολλαπλή σημασία τους έγκειται όχι μόνο σε όσα επιθυμεί να πει ο αφηγητής αλλά και σε όσα μπορούν να ανιχνευτούν κάτω και πίσω από τα λόγια του. Η Α. Ματθαίου στην καλογραμμένη μελέτη της αναδεικνύει τον πλούτο και το εύρος των μαρτυριών και προτείνει ενδιαφέρουσες χρήσεις και ερμηνείες τους.

Κλείνοντας το σημείωμα αυτό, μια παρατήρηση μόνο για το ίδιο το βιβλίο. Πρόκειται για είναι ένα πολύ όμορφο βιβλίο: ένα κομψό και φροντισμένο έντυπο. Είναι το πρώτο βιβλίο μιας νέας σειράς, σε μικρό σχήμα, του Εκδοτικού Οίκου Μέλισσα, που εμπλουτίζει τις ανθρωπιστικές επιστήμες και ιδιαίτερα την ιστοριογραφία με πολλά και σημαντικά βιβλία μεγάλου σχήματος, ενώ εκδίδει σταθερά και το περιοδικό *Τα Ιστορικά*. Μακάρι να είναι παραγωγική και να μακροημερεύσει.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ.

Κάπου εκεί, στα τέλη του 19ου αιώνα, αντίπαλοι του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου τον κατηγορούσαν ότι είχε συστήσει την «εταιρεία του αμοιβαίου θαυμασμού» –το είχα πρωτακούσει από τον Φίλιππο Ηλιού, που του άρεσε πολύ να διηγείται την ιστορία αυτή. Με το παρόν κείμενο διατρέχουμε, τόσο εγώ όσο και ο Καραμανωλάκης τον κίνδυνο να κατηγορηθούμε ότι στήσαμε μια τέτοια «μηχανή»,

3. Αλέξιος Κουτσαλέζης, *Διαφέροντα και περίεργά τινα ιστορήματα*, Αθήνα 1882, σ. 2.